Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 6 2026

BUDJETLARARO MUNOSABATLARNING IQTISODIY MOHIYATI VA ULARNING DAVLAT MOLIYA TIZIMIDAGI O‘RNI

Alimqulov Hikmatulla Baxrom o‘g‘li -
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat moliya tizimining barqarorligi va samaradorligi ko‘p jihatdan budjetlararo munosabatlarning to‘g‘ri tashkil etilishiga bog‘liq. Budjetlararo munosabatlar davlat budjeti va quyi darajadagi (viloyat, tuman, shahar) budjetlar o‘rtasidagi moliyaviy resurslar harakatini ifodalaydi. Ushbu munosabatlar fiskal siyosatni amalga oshirish, hududlararo iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Budjetlararo munosabatlar orqali davlat markazlashgan moliyaviy resurslarni hududlar o‘rtasida qayta taqsimlaydi va shu yo‘l bilan iqtisodiy barqarorlik hamda ijtimoiy adolatga erishiladi.

Budjetlararo munosabatlar — bu davlat budjeti tizimidagi turli darajadagi budjetlar o‘rtasida daromadlarni shakllantirish, taqsimlash va foydalanish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy va huquqiy munosabatlar majmuidir. Ularning iqtisodiy mohiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi.

– Davlat moliyaviy resurslarini markaz va hududlar o‘rtasida qayta taqsimlash jarayoni iqtisodiyotda muhim o‘rin tutadi. Bu orqali markaziy budjetda to‘plangan mablag‘lar hududiy budjetlarga yo‘naltiriladi va ularning ijtimoiy hamda iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Natijada resurslardan samarali foydalanish imkoniyati oshadi va hududlar o‘rtasidagi moliyaviy farqlar yumshaydi.

– Hududlarning moliyaviy mustaqilligini ta’minlash esa ularning o‘z daromad manbalarini mustaqil boshqarish imkoniyatini anglatadi. Bunda mahalliy hokimiyatlar o‘z hududining iqtisodiy rivojlanish yo‘nalishlarini mustaqil belgilash va budjet mablag‘larini maqsadli sarflash huquqiga ega bo‘ladi. Bu esa tashabbuskorlikni oshirib, hududiy iqtisodiy faollikni kuchaytiradi.

Taraqqiyot spektri

– Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi nomutanosibliklarni kamaytirish orqali mamlakatning barcha hududlari bir xil darajada rivojlanishiga erishish maqsad qilinadi. Ayrim hududlarda infratuzilma yoki daromad darajasi past bo‘lishi mumkin, shuning uchun qo‘shimcha moliyaviy qo‘llab-quvvatlash zarur bo‘ladi. Bu esa aholi turmush darajasini tenglashtirishga yordam beradi.

– Davlatning yagona fiskal siyosatini amalga oshirish esa butun mamlakat bo‘yicha soliq va budjet siyosatining bir xilda yuritilishini ta’minlaydi. Bu iqtisodiy barqarorlikni saqlash, inflyatsiyani nazorat qilish va davlat moliyaviy tizimining yaxlit ishlashini kafolatlaydi. Natijada davlat iqtisodiy boshqaruvi yanada samarali va izchil bo‘ladi.

Budjetlararo munosabatlar davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u markaziy va hududiy budjetlar o‘rtasida moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu munosabatlar orqali mamlakat bo‘yicha moliyaviy barqarorlik ta’minlanadi, hududlar rivojlanishidagi farqlar yumshatiladi hamda davlatning yagona iqtisodiy siyosati amalga oshiriladi. Budjetlararo munosabatlar asosan ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi: daromadlarni taqsimlash va transferlar tizimi (1-rasm).

Daromadlarni taqsimlash shakli soliq tushumlarini markaziy va mahalliy budjetlar o‘rtasida adolatli va samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Bunda soliqlarni ajratish, ya’ni ayrim soliqlarni to‘liq markazga yoki mahalliy budjetlarga biriktirish hamda soliq normativlarini belgilash muhim ahamiyatga ega. Normativlar orqali har bir hududga tushadigan soliq tushumining ulushi aniq belgilanadi, bu esa hududlar o‘rtasida moliyaviy muvozanatni saqlashga yordam beradi. Natijada, har bir hudud o‘z daromad bazasiga ega bo‘lib, moliyaviy rejalashtirishni mustaqilroq amalga oshira oladi.

Taraqqiyot spektri

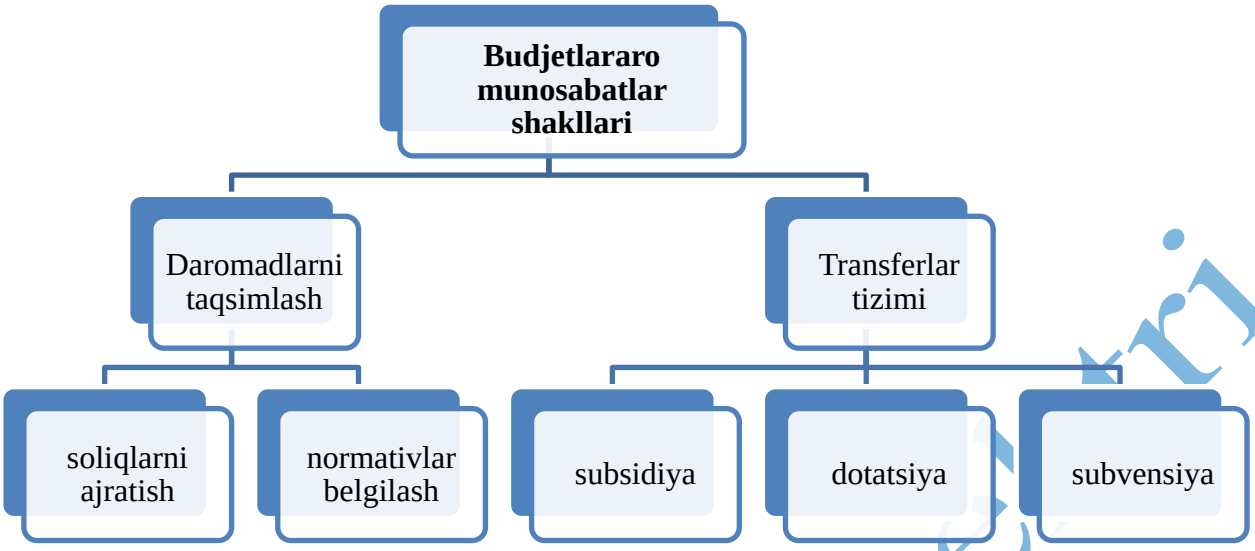

1-rasm. Budjetlararo munosabatlarning asosiy shakllari

Transferlar tizimi esa budjetlararo munosabatlarning ikkinchi asosiy shakli bo‘lib, u markaziy budjetdan hududiy budjetlarga turli ko‘rinishdagi moliyaviy yordamlarni ajratishni anglatadi. Bu tizim orqali iqtisodiy jihatdan zaifroq yoki daromadlari yetarli bo‘lmagan hududlar qo‘llab-quvvatlanadi. Transferlar hududlarning ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish, infratuzilmani rivojlantirish va davlat dasturlarini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Dotatsiya — bu budjet daromadlari yetishmaydigan hududlarga ajratiladigan qaytarilmaydigan moliyaviy yordam bo‘lib, u asosan umumiy budjet xarajatlarini qoplash uchun ishlatiladi. Dotatsiya orqali hududlarning minimal moliyaviy ehtiyojlari ta’minlanadi va ularning asosiy ijtimoiy funksiyalarni bajarishi qo‘llab-quvvatlanadi.

Subvensiya esa aniq maqsadlar uchun beriladigan moliyaviy yordam turi hisoblanadi. U ma’lum bir davlat dasturini yoki loyihani amalga oshirish uchun ajratiladi va faqat belgilangan yo‘nalishda sarflanishi shart bo‘ladi. Bu mablag‘lar ko‘pincha ta’lim, sog‘liqni saqlash, infratuzilma yoki boshqa strategik sohalarga yo‘naltiriladi.

Subsidiya esa iqtisodiyotning muayyan tarmoqlari yoki ijtimoiy sohalarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida beriladigan moliyaviy yordamdir. U ishlab chiqarishni

Taraqqiyot spektri

rag‘batlantirish, narxlarni barqarorlashtirish yoki aholi uchun muhim xizmatlar narxini arzonlashtirishga xizmat qiladi. Subsidiyalar orqali davlat iqtisodiy faollikni oshiradi va ijtimoiy himoyani kuchaytiradi.

Davlat moliya tizimi tarkibida budjetlararo munosabatlar markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Chunki ular orqali davlatning fiskal siyosati amalga oshiriladi va moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishi ta’minlanadi. Ularning asosiy funksiyalari quyidagi 2-rasmda keltirilgan.

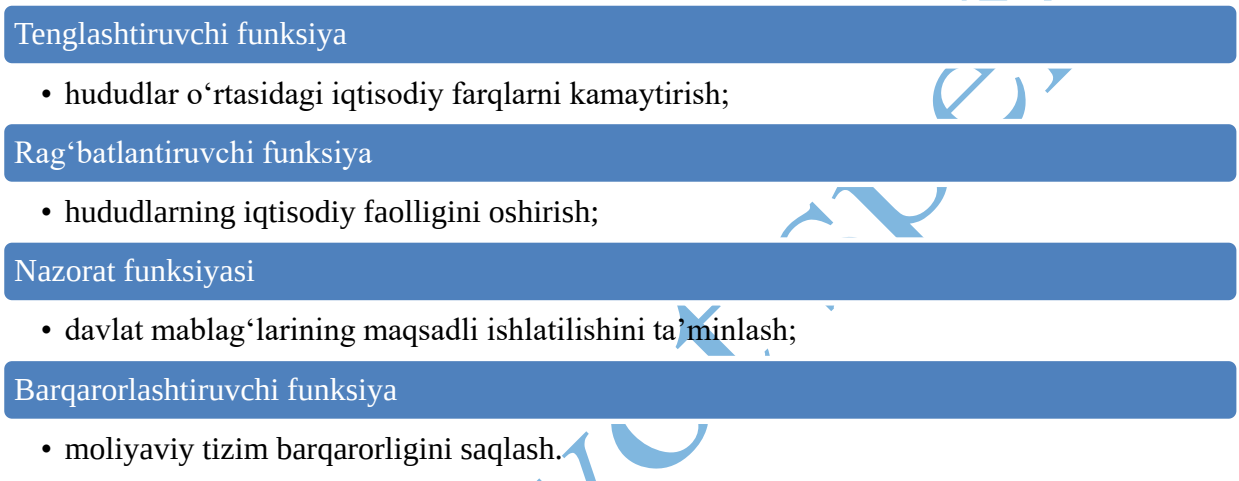

2-rasm. Budjetlararo munosabatlarning asosiy funksiyalari

Shuningdek, budjetlararo munosabatlar davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim, sog‘liqni saqlash, infratuzilma kabi sohalarni moliyalashtirish ko‘p jihatdan hududiy budjetlar va markaziy budjet o‘rtasidagi munosabatlarga bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasida budjetlararo munosabatlar “Budjet kodeksi” asosida tartibga solinadi. Ushbu hujjat davlat moliya tizimining huquqiy asoslarini belgilab beradi va markaziy hamda hududiy budjetlar o‘rtasidagi munosabatlarning aniq, shaffof va barqaror bo‘lishini ta’minlaydi. So‘nggi yillarda mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri aynan hududlarning moliyaviy

mustaqilligini oshirish, ularning o‘z daromad bazasini kengaytirish hamda budjet tizimini yanada samarali boshqarishga qaratilgan.

Amaldagi islohotlar doirasida hududiy budjetlarning o‘z daromad manbalarini oshirish bo‘yicha bir qator chora-tadbirlar joriy etilmoqda. Jumladan, ayrim soliq turlarining ma’lum qismini mahalliy budjetlarda qoldirish, hududlarga yangi soliq manbalarini biriktirish hamda ularning soliq yig‘ish salohiyatini kuchaytirish kabi mexanizmlar ishlab chiqilgan. Bundan tashqari, transfert tizimini takomillashtirish orqali mablag‘larni ajratish jarayoni yanada adolatli va samarali ko‘rinishga keltirilmoqda. Bu esa hududlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish bilan birga, ularning iqtisodiy faolligini kuchaytirishga ham xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, ayrim hududlar hali ham markaziy budjetdan ajratiladigan transfertlarga sezilarli darajada bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Buning asosiy sabablari sifatida hududlarning iqtisodiy salohiyati pastligi, sanoat va ishlab chiqarishning yetarli darajada rivojlanmaganligi hamda soliq bazasining torligi keltiriladi. Bu holat budjetlararo tenglikni ta’minlash va hududlarning o‘zini o‘zi moliyalashtirish darajasini oshirish bo‘yicha islohotlarni yanada chuqurlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli, kelgusida hududlarning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish va ularni markaziy budjetga bog‘liqligini kamaytirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, budjetlararo munosabatlar davlat moliya tizimining ajralmas va strategik ahamiyatga ega bo‘lgan qismidir. Ular orqali mamlakat bo‘yicha moliyaviy resurslar samarali taqsimlanadi, hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlar kamayadi hamda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati izchil amalga oshiriladi. Budjet tizimi orqali ijtimoiy sohalar qo‘llab-quvvatlanadi, infratuzilma rivojlanadi va aholining turmush darajasini oshirishga sharoit yaratiladi.

Kelajakda budjetlararo munosabatlarni yanada takomillashtirish, hududiy budjetlarning moliyaviy mustaqilligini kuchaytirish hamda transfert tizimini optimallashtirish O‘zbekiston iqtisodiy rivojlanishining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi. Bu jarayonlar natijasida hududlar o‘z resurslaridan samarali foydalanish

Taraqqiyot spektri

imkoniyatiga ega bo‘ladi va mamlakatning umumiy iqtisodiy barqarorligi yanada mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Budjet kodeksi”. 2013-yil. URL: https://lex.uz/docs/-2304138

2. Malla M. H., Pathranarakul P. Fiscal policy and income inequality: the critical role of institutional capacity //Economies. – 2022. – T. 10. – №. 5. – P. 115. URL: https://www.mdpi.com/2227-7099/10/5/115

3. Lustig N. Fiscal policy, income redistribution and poverty reduction in low and middle income countries //Center for global development working paper. – 2017. – №. 448. URL: https://surl.li/nxfesw

4. Musgrave R. A., Musgrave P. B. Public finance in theory and practice //(No Title). – 1980. URL: https://cir.nii.ac.jp/crid/1971712334694364210

5. Rosen H. S., Gayer T. Public Finance. – McGraw-Hill Education, 2018. URL: https://surli.cc/iwxkfg

6. Wu J. X., He L. Y. Urban–rural gap and poverty traps in China: A prefecture level analysis //Applied Economics. – 2018. – T. 50. – №. 30. – P. 3300-3314. URL: https://surl.li/ufevxc

7. Abdugaffor Juraev, DSc. (2024). Enhancing Tax Administration In Transition Economies Lessons For Uzbekistan. Kurdish Studies, 12(5), 1441–1445. URL: https://doi.org/10.53555/ks.v12i5.3489

Taraqqiyot spektri